

כפר איכו – חֶקוֹק, המבצר הלא־נודע של יוסף בן־מתתיהו

עמנואל דמתי

שם המבצר

מבצרי יוסף בן־מתתיהו בגליל¹ נדונו במחקרים אחדים, ומרביתם זוהו בצורה שהניחה את דעת רוב החוקרים. אחד המבצרים שזיהויו עדיין נעלם מאיתנו, הוא כפר איכו (καφαραχώ) הנזכר בספר 'תולדות מלחמת היהודים נגד הרומאים'.

רשימת מבצרי הגליל כוללת 19 שמות ובנויה קבוצות־קבוצות, שניתן למצוא בהן ביצורים ערוכים בסדר גיאוגרפי ברור.²

א. יודפת ובאר־שבע, שני המבצרים הראשיים – יודפת בגליל התחתון ובאר־שבע במעלה הגליל העליון.

ב. צלמון וכפר איכו – בגבולו הצפוני של הגליל התחתון.

ג. יפה, סיגוף והר תבור – בגבולו הדרומי של הגליל התחתון.

ד. טבריה, טריכיאה (מגדל) וארכל – בגבולו המזרחי של הגליל התחתון.

ה. עכברי, צפת, ימנית ומרות³ – במרומי הגליל העליון.

ו. צפורי וגוש־חלב, הערים שהתבצרו בכוחות עצמן ואינן נאמנות ליוסף – האחת בגליל התחתון האחרת בגליל העליון.

ז. סלווקיה, סוגני וגמלא – בגולן.

רשימה זו אינה זהה לחלוטין לזו שמובאת ב'חיי יוסף'. כפר איכו חסר ובמקומו בא מבצר בשם כפראת (καφαράθ). אחת השאלות המתעוררות בנושא מבצרי הגליל היא, האם שם המבצר ב'חיי יוסף' הוא גירסה משובשת של זה המופיע ב'מלחמות'⁴, או שמא הוא שם מבצר אחר, אשר נוסף לרשימה בספר זכרונותיו של יוסף בן־מתתיהו.⁴ * למקומו של מבצר זה הועלו כמה הצעות־זיהוי: מיכאל אבי־יונה סבר, ששם המבצר החסר היה עפרתה וזיהה אותו בחורבת א־טייבה, שבין

1 מלחמות, ב, כ, ו; חיי יוסף, לז.

2 דעה חדשה על תפקידם של ביצורי יוסף ראה: מ' אביעם, 'על תפקידם וזיהויים של ביצורי יוסף בן־מתתיהו בגליל', קתדרה, 28 (תמוז תשמ"ג), עמ' 33-46.

3 הצעת זיהוי חדשה של מרות (מרוס, מארוס) בחורבת מארוס שממזרח לעלמה (נ"צ 2708 1999), ראה: צ' אילן, 'מרות – ישוב מבוצר מתקופת המלחמה ברומאים בגבול הצפון', ארץ ישראל, יז (תשמ"ד), עמ' 141-146; הנ"ל, 'מקומה של מרות – ישוב מבוצר בגבול הגליל', קדמוניות, טז, 62-63 (תשמ"ד), עמ' 83-85.

4 ראה דיון מסכם: B. Bar-Kochva, 'Notes on the Fortresses of Josephus in Galilee', *IEJ*, 24 (1974), pp. 108-110.

*4 יש לשים לב גם להעדרן של צפת וגמלא מן הרשימה.

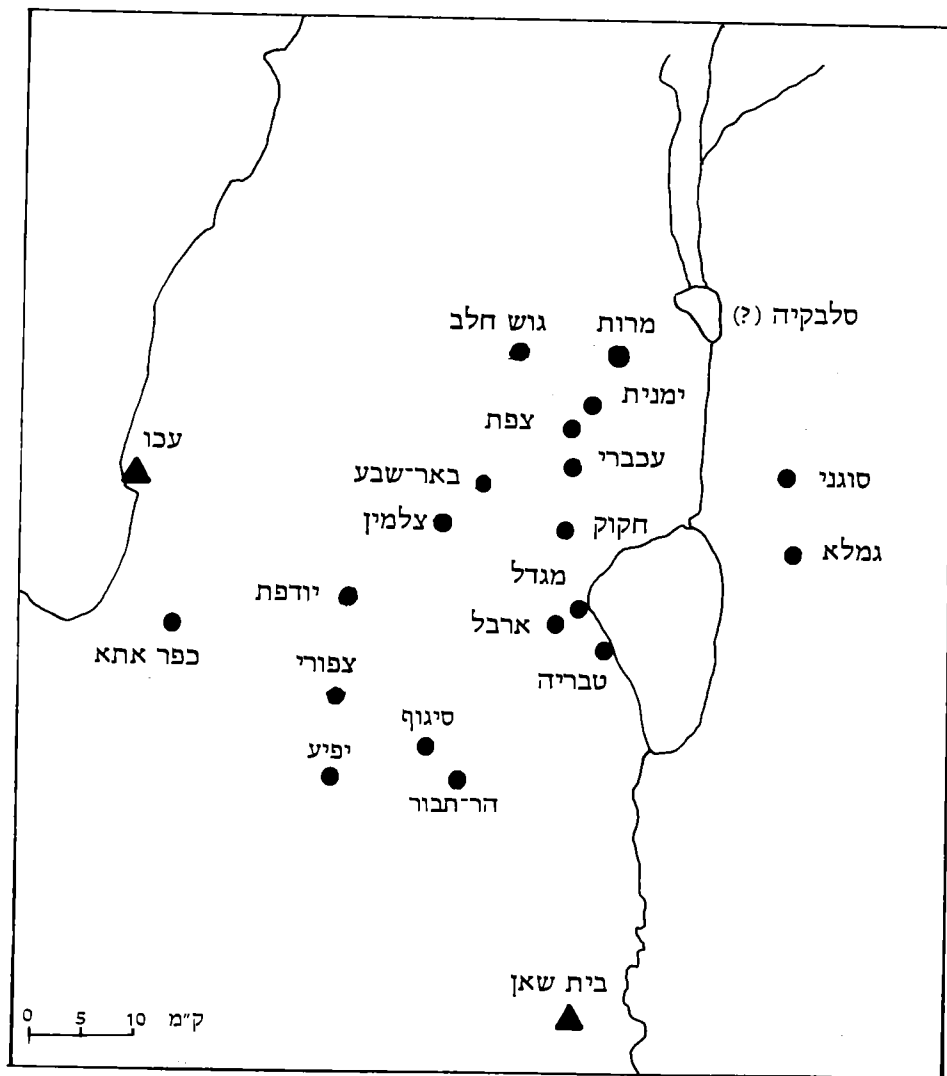

שפרעם לציפורי.⁵ מנשה הראל גורס, שמקום המבצר הוא במזרח דווקא ומזהה אותו בכוכב־הירדן.⁶ הצעתו האחרונה של דן בר"ג מזהה מבצר זה בכפר אתא.⁷ כפר איכו מוזהה כבר למן המאה הי"ח עם כפר עכו, הנזכר בספרות התלמודית,⁸ אבל מקומו של יישוב זה טרם זוהה בבטחון. המקורות התלמודיים, בעיקר התוספתא והתלמוד הירושלמי, יש בהם שינויי־נוסח רבים, המחליפים בין האותיות א, ע, ה, ח, כ. גם המימצא הארכיאולוגי מעיד באופן ברור על כך, שהיהודים תושבי ארץ־ישראל לא הקפידו בלשונם ושיבשו מאוד את השימוש באותיות הגרוניות.⁹ חז"ל ציינו את תושבי חיפה, טבעון ובית־שאן כפסולים לעבור לפני התיבה בשל שיבושים אלה.¹⁰ אבל אם היה לשונו ערוך — מותר. ברור, שהלשון היוונית חסרת העיצורים הגרוניים פגמה בצחות הלשון העברית בקרב יהודי ארץ־ישראל.¹¹ המקורות מזכירים לעתים שמות של תלמידי־חכמים מארץ־ישראל יחד עם יישובי המוצא שלהם. במספר מקרים נזכרים יישובים אלה בכתיב השונה ממקור אחד למשנהו. לדוגמה: רבי יהודה בן אגרא (חגרא) איש כפר עכו, עכוס, איכוס, איכוס; ¹² או רבי שמעון בן יהודה איש כפר עכו, עיכוס, אכוס, איכוס, עכום, ענים ועוד.¹³ רומנוף סבור, שכפר עכו הוא אחד מהשמות המשוכשים ביותר של יישובים כאלו, ומספר גירסותיו מגיע לשבעים.¹⁴ לדעתו, צורת היסוד של השם הינה עיכוס (αἰκος), ויש לקרוא בכל מקום כפר עיכוס. לאור זאת מסתבר, שיש לקרוא את הגירסה המקוצרת של השם כפר עכו, ולא כפר עכו כמקובל בהשפעת שם העיר הגדולה השוכנת לחופו המערבי של הגליל. הוספת האות סמ"ך בסוף השם במקורות התלמודיים, מוסברת בהשפעת הלשון היוונית.¹⁵

זיהוי המבצר

החיפוש אחר כפר איכו-כפר עכו ממערב לצלמון נתקל עד כה בקשיים. שמואל קליין הציע לזהות כפר זה בעמקה שבגליל המערבי,¹⁶ ובמקום אחר אינו קובע מיקום מדויק אלא מציינ, שכפר איכו הוא בין כפר סיגנה ליודפת, קרוב לכבול.¹⁷

- 5 מ' אבי־יונה, 'המבצר החסר של יוסף בן־מתתיהו', ארץ ישראל, א (תשי"א), עמ' 102-103.
- 6 מ' הראל, 'מבצרי הקנאים בגליל', ח"ו הירשברג (עורך), כל ארץ נפתלי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 209-212.
- 7 ד' בר"ג, 'כפר אתא' המבצר החסר של יוסף בן־מתתיהו, ארץ ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 391-393.
- 8 H. Relandus, *Palaestina ex Monumentis Veteribus Illustrata*, II, Norimbergae 1716, pp. 684-685
- 9 למשל, הכתובת מבית־הכנסת ברחוב, ראה: י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן', תרכ"ז, מג (תשל"ד), עמ' 146-152.
- 10 בבלי, מגילה כד ע"ב; ירושלמי, ברכות ב, ד ע"ד.
- 11 ראה: י' קוטשר, 'מחקרים בארמית הגלילית', תרכ"ז, כג (תשי"ב), עמ' 43-58.
- 12 תוספתא, כלאיים, א יב; סנהדרין, יג יב; בבלי, סוטה מג ע"ב; מכילתא, יתרו, ב.
- 13 תוספתא, כבא בתרא, ז י; זבחים, בג; ירושלמי, סנהדרין יו, כט ע"ג; סוטה ז ד, כא ע"ג; בבלי, סנהדרין קי ע"ב; נדה נב ע"ב; סוטה לז ע"ב; זבחים כח ע"א; חולין נה ע"ב; פסיקתא רבתי, כג עמ' קיח; תנחומא (מהדורת בובר), בראשית כה; בראשית רבה, יא יב; יב ו; ע ט.
- 14 P. Romanoff, *Onomasticon of Palestine*, New-York 1937, pp. 171-173
- 15 קוטשר (לעיל, הערה 11), עמ' 58-60.
- 16 S. Klein, *Neue Beiträge Zur Geschichte und Geographie Galiläas*, Wein 1923, pp. 19-20
- 17 ש' קליין, ארץ הגליל, ירושלים 1945, עמ' 57, 150, ונראה שחזר בו מהצעתו הראשונה.

רומנוף מזהה אותו בחורבת עפרוש הסמוכה לעמקה.¹⁸ הצעות אלה חורגות מגבולות הגליל העליון, שתוארו על-ידי יוסף בן-מתתיהו.¹⁹ סריסאלו הלך מערבה יותר וזיהה את כפר עכו בתל אל פוחר (תל עכו).²⁰ קשה לקבל זיהוי זה בשל קירבתו הרבה לעיר עכו; יתירה מזאת, תיאור ההתמודדות שהיתה בין יוסף בן-מתתיהו לפלאקידוס, שהתרחשה בין כבול לעכו, במרחק 60 ריס מעכו,²¹ אינה מחזקת הצעה זו. הילדסהיימר הרחיק מאוד צפונה והציע את כפר עפה, ליד טריפולי שבלבנון.²² בר-כוכבא מקבל את התיחום הגיאוגרפי שקבע קליין, אך אינו מציע אתר מסוים.²³

18 רומנוף (לעיל, הערה 14), עמ' 176.

19 מלחמות, ג, ג, א.

20 A. Saaristo, 'Topographical Researches in Galilee', *JPOS*, IX (1929), p. 28

21 חיי יוסף, מג.

22 H. Hildesheimer, *Beiträge Zur Geographie Palästinas*, Berlin 1886, p. 12, no. 96

23 בר-כוכבא (לעיל, הערה 4), עמ' 110.

חורבת חוקוק, מראה כללי

זאב ספראי מפרש את כפר עכו כמושג גיאוגראפי, המתאר את התחום הכפרי של העיר עכו.²⁴ יהוסף שוורץ הציע לחפש את כפר עכו בגליל,²⁵ ונראה שכוונתו היתה במרכז הגליל. הצורות העבריות של השם אינן מקלות על זיהוי מקומו של המבצר באחד האתרים העתיקים של הגליל התחתון. לכן טבעי הוא, שמבקשים סיוע מן הספרות החיצונית, היכולה לרמוז ולתרום לזיהוי מתקבל על הדעת.

ברשימת ערי נפתלי באנומסטיון של אבסביוס²⁶ נמצאת עיר אחת בעלת תעתיק יווני דומה — εἰκόω — המזוהה עם חוקוק (חורבת חוקוק), הנמצאת כ-9 ק"מ דרומית לצפת.²⁷ התעתיק הלאטיני אצל הירונימוס הוא ICOC.²⁸ נראה, שהקידומת 'כפר' לא היתה חלק אינטגרלי של השם. יישובים רבים נזכרים במקורות עם קידומת זו ובלעדיה.²⁹

בשתיים מתוך שלוש גירסות התלמוד הירושלמי בהן נזכר היישוב חוקוק, נכתב השם בחיריק — ח'יקוק.³⁰ הן תואמות את התעתיק היווני של אבסביוס ואת זה הלאטיני של הירונימוס. הזכרה ראשונה מתייחסת לריש לקיש, אמורא מן הדור השני (250-290 לספירה), שבית-מדרשו היה בטבריה הסמוכה.³¹ בהזכרה השנייה מופיעים רבי הונא, רבי פנחס ורבי חזקיה חוקוק, תלמידים

24 ז' ספראי, גבולות ושלטון בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב 1980, עמ' 24-26.

25 J. Schwarz, *Das Heilige Land*, Frankfurt a.m. 1852, p. 155 ff.

26 E. Klostermann (ed.), *Das Onomastikon der Biblischen Ortsnamen: Die Griechischen Christlichen*

Schriftsteller der Ersten Drei Jahrhunderte, 11.1, Leipzig 1904, p. 88

לאבסביוס, תרביץ, יט [חש"ח], עמ' 148, מס' 436.

27 אישתורי הפרחי, כפתור ופרח, ירושלים תרנ"ז, עמ' רפה.

28 קלוסטרמן (לעיל, הערה 26), עמ' 89.

29 השווה: דן — כפר דן; שיחין — כפר שיחין; רומה — כפר רומה; סכנין — כפר סכנין ועוד.

30 ירושלמי, שביעית ט א, לח ע"ג; סנהדרין ג י, כא ע"ד; פסחים א ד, כז ע"ג. במקבילה בבבלי (פסחים ג ע"ב-ג

ע"א) נכתב בחסר — הקוקאה. הרב עדין שטיינזולץ ניקד (בהוצאת התלמוד החדשה) בחטף-פתח — ח'קוקאה.

נראה, שיש לגרוס כאן ח'קוקאה על-פי הירושלמי. על גירסת תרגום השבעים ראה: ש"א ליונשטאם, 'חוקק',

אנציקלופדיה מקראית, ג, טור 55.

31 מ' מרגליות (עורך), אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, ב, תל-אביב 1976, עמ' 791-797.

מבית-מדרשו של רבי ירמיה בטבריה, אמוראים מן הדור הרביעי (320-350 לספירה).³² הזכרה שלישית מתייחסת ליוחנן חיקוקיא ונאמרה מפיו של רבי יוסי ברבי בון, מגדולי אמוראי ארץ-ישראל כדור החמישי (350-375 לספירה).³³

חילופי ח-ע אכן אינם נפוצים הרבה בהשוואה לשאר האותיות הגרוניות, אך הם מצויים בעוד כמה שמות יישובים בארץ-ישראל, מהם ידועים ומוכרים, שנכתבו בשני אופנים שונים: חמתן – עמתן-עמתן;³⁴ עפריים – חפריים;³⁵ עטולין – הטולים-חטולים.³⁶

קבוצת שמות נוספת אשר לא שרדה בכתובים, נשתמרה דווקא בשמות הערביים. חילופי האותיות שבהם משקפים ללא ספק מסורת עתיקה, שעברה מדור לדור: בית חורון – בית עור;³⁷ זנוח – זנוע;³⁸ חוסיפה – עוספיה;³⁹ כפר חנניה – כפר ענאן.⁴⁰

לאור האמור לעיל, מתחזקת הצעת הזיהוי של כפר איכו – כפר עכו בחיקו – חקוק שבגליל המזרחי. הישמטותה של האות האחרונה של השם הינה תופעה רגילה בספרות התלמודית.⁴¹ יתר-על-כן, ישנם תימוכין נוספים המחזקים הצעה זו:

- א. צלמון וכפר איכו הנוכרים בקבוצה גיאוגרפית אחת אצל יוסף בן-מתתיהו, יושבים על תוואי טופוגרפי נוח, שעברה בו קרוב לוודאי הדרך החשובה – יודדת הצלמון⁴² – המחברת את עכו ובקעת בית-הכרם עם בקעת-גינוסר וטבריה.
- ב. כפר איכו-חיקוק שוכן לצד הדרך העולה מטבריה צפונה, בציר נחל-עמוד, עכברי, צפת ומהווה חוליית-קשר חשובה בין הגליל התחתון המזרחי לבין הגליל העליון.
- ג. מיקומו של כפר עכו-חיקוק על צומת-דרכים זו תרם כנראה לפיתוחו הכלכלי. לא בכדי ציינו תלמידי חכמים יישוב זה כיישוב גדול המוציא 1500 רגלי לעומת כפר עמיקו המוציא 500 רגלי בלבד.⁴³

32 שם, א, עמ' 285.

33 שם, ב, עמ' 529-530.

34 ירושלמי, שביעית ט ב, לח ע"ד; מועד קטן ג א, פכ ע"א; מדרש תהילים, צב יא; ש' קליין, מאמרים שונים לחקירת ארץ-ישראל, וינה תרפ"ד, עמ' 42.

35 משנה, מנחות ח א; תוספתא, מנחות, ט ב; בבלי, מנחות פג ע"ב, פה ע"א; בראשית רבה, פו ג.

36 משנה, מנחות ח ו; בבלי, מנחות פו ע"ב.

37 ש"א ליונשטאם, 'בית חורון', אנציקלופדיה מקראית, ב, טור 75.

38 ז' קלאי, 'זנוח', אנציקלופדיה מקראית, ב, טור 934.

39 ש' אסף, 'קינה קדומה על חורבן הקהילות בארץ ישראל', ידיעות, ז (ת"ש), עמ' 62, 66; אח"א, א, עמ' 151-152.

40 אישתורי הפרחי (לעיל, הערה 27), עמ' רצ; משה באסולה, מסעות ארץ-ישראל, מהדורת י" בן-צבי, ירושלים

תרצ"ט, דף טז ע"א, כ ע"א; ש' קליין, ספר הישוב, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 92; י' פרס, ארץ ישראל:

אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, ג, ירושלים 1952, עמ' 484-485.

41 רומנוף (לעיל, הערה 14), עמ' 174.

42 י' ברסלבי, לחקר ארצנו, עבר ושרידים תל-אביב תש"ד, עמ' 249; אבייונה (לעיל, הערה 5), עמ' 102.

43 דמיון השמות הביא ליצירת אימרה בצורת לשון נופל על לשון – 'עיר המוציאה חמש מאות ואלף רגלי, כגון

כפר עכו... ועיר המוציאה חמש מאות רגלי, כגון כפר עמיקו' (בבלי, תענית כא ע"א, לפי כתב-יד היחס הפוך).

לעומת ההצעות המבקשות לזהות את כפר עכו ואת כפר עמיקו בגליל המערבי (פרס, קליין ואחרים), אנו מציעים

לזהות את כפר עמיקו בגליל העליון, באתר עמוקה הקטן שמצפון לצפת (אישתורי הפרחי, לעיל, הערה 27),

הנמצא בערוץ צר ועמוק ההולם את שמו (באסולה [לעיל, הערה 40], דף ח ע"ב). האתר נזכר במסעו של ר'

שמואל בן ר' שמשון בארץ-ישראל (א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת-גן 1971, עמ' 80, הערה 21) כמקום

קבורתו של יונתן בן עוזיאל, ומוכר גם מספרות עולי-רגל יהודים אחרים מימי-הביניים.

- ד. כפר עכו-חיקוק היה יישוב חקלאי,⁴⁴ שתושביו עסקו גם בגידול צאן.⁴⁵ אדמות היישוב כוללות עמקים עטנים ושטחים נרחבים של גבעות טרשיות קשות לעיבוד חקלאי, אך טובות מאוד למרעה.⁴⁶
- ה. יחס כמות המשקעים הממוצעת הרב-שנתית בין חוקוק (455 מ"מ גשם), הנמצא בגובה 25 מ' מעל פני הים, לבין הכפר מע'ר (642 מ"מ גשם), הנמצא על צלע הר-חזון הסמוך שגובהו 584 מ' מעל פני הים⁴⁷ — מצביע על מצב של 'צל גשם' ומסביר את האיפיון והקשר שמצאו חז"ל בין כפר עכו לבין מדבר-יהודה.⁴⁸
- ו. חורבת יוקוק, המזוהה עם חוקוק הקדומה,⁴⁹ נמצאת על גבעה בולטת למדי בגובה של כ-230 מ' מעל פני בקעת-גינזור. מן הגבעה יש קשר-עין טוב עם כמה ממבצרי יוסף, כגון הארבל, מגדל (טריכיאה), טבריה, צפת (מן החלק המערבי של האתר) ובאר-שבע. מכל מקום, נראה שלבעיית קשר העין לא היתה חשיבות מכרעת למפעל הביצורים של יוסף בן-מתתיהו.⁵⁰
- ז. המימצא הארכיאולוגי מחוקוק כולל מערות-קבורה, כלי-זכוכית, גלוסקמאות, קירמיקה רומית וכיזאנטית, בתי-כר, גיתות וחלקים ארכיטקטוניים.⁵¹ מימצא זה מתאים לתקופה הנדונה.

סיכום

שם המבצר $\kappa\alpha\varphi\alpha\rho\epsilon\kappa\chi\acute{\omega}$ — כפר איכו וגילגולי נוסחותיו הרבים, אשר נשתקעו במקורות התלמודיים, נבעו ללא ספק משיבושי הגייה בלשון העברית. שיבושים אלה נגרמו בהשפעת הלשון היוונית, שהלכה והתפשטה בקרב שכבות נרחבות של תושבי הארץ היהודים למן חוקופה החשמונאית. בתקופה שלאחר חורבן הבית אף תמך בית הנשיא (רבן גמליאל) בלימוד היוונית על-מנת לקדם ולשרת את מטרת ההנהגה היהודית.⁵²

כדיקת המקורות מאפשרת לנו לזהות את מקומו של כפר איכו בגליל התחתון המזרחי, בניגוד לדעה המקובלת שחיפשה מבצר זה בגבולו המערבי של הגליל.

44 ירושלמי, שביעית ט א, לח ע"ג: 'רבי שמעון בן לקיש הוה בחיקוק, חמתון מגלגלין בהדין חרדלא...'.
 45 בבלי, בבא קמא עט ע"ב: 'אין מגדלים בהמה דקה בארץ ישראל, אבל מגדלים במדבר שביהודה ובמדבר שבכפר עכו...'. והשווה: תוספתא, בבא קמא, ח י.
 46 גבעות אלה מנוצלות גם כיום על-ידי קיבוץ חוקוק למרעה עדר הבקר.
 47 על-פי הנתונים הרב-שנתיים שנמסרו לי על-ידי השירות המטאורולוגי.
 48 ראה לעיל, הערה 45. כל המדבריות שנוכרו בתחומי ארץ-ישראל שמצפון לנגב — כגון מדבר בית און, מדבר בית הערבה, מדבר גבעון, מדבר ירואל, מדבר זיף, מדבר מעון, מדבר עין גדי ומדבר תקוע — נמצאים ממזרח לקו פרשת המים. הנסיון לזהות מדבר בגבול עכו אין לו על מה לסמוך. בסקר הארכיאולוגי שנערך בשנת 1975-1973 במזרח השומרון, נתגלו מכלאות-צאן רבות, המעידות שגם חלק זה של הארץ היה בעיקרו ארץ-מרעה. ראה: ח"א, מה (ינואר 1973), עמ' 19; צ' אילן, בקעת הירדן ומדבר שומרון, תל-אביב 1973, עמ' 291-294.

49 אישתורי הפרחי, לעיל, הערה 27.
 50 ראה אביעם (לעיל, הערה 2), עמ' 36.
 51 B. Ravani, 'Roch-Cut Tombs at Huqoq, The Excavations, and P.P. Kahane, Notes on the Finds', *Atiqot*, III (1961), pp. 121-143. תודתי נתונה למגדל נון ויוסי סטפנסקי שמסרו לי פרטים על ממצאים המצויים בשטח האחר.
 52 בבלי, בבא קמא פג ע"א; סוטה מט ע"ב; תוספתא, סוטה, טו ח.

השם המקראי חוקוק-חיקוק⁵³ נתגלגל לכפר איכו (חיקו) על-ידי יוסף בן-מתתיהו במאה הראשונה לספירה והפך לכפר עיכו, עיכוס, איכוס, הנזכר בעיקר כמקום מוצאם של רבי יהודה בן אגרא ורבי שמעון בנו – תנאים מן הדור הרביעי והחמישי, במאה השנייה לספירה.⁵⁴ בתקופת האמוראים השם חזר כנראה לצורתו המקורית, בהזכרות המתייחסות לריש לקיש במאה השלישית לספירה, לרבי חזקיה חוקוק וליוחנן חיקוקיא במאה הרביעית לספירה.⁵⁵ בסוף המאה השלישית או בתחילת המאה הרביעית לספירה כתב אבסביוס את שם הישוב חיקוק בתעתיקו היווני, על-פי ההגייה המקומית.⁵⁶ נראה, שהקשר של השם וזמקראי עם גירסתו המשובשת – כפר עיכו – הלך ונשתכח.⁵⁷ בדיקת המקורות העלתה אפוא ראיות אחדות המסייעות לזיהוי כפר איכו-כפר עיכו עם היישוב היהודי חיקוק-חקוק שבגליל התחתון המזרחי.

53 ש"א ליונשטאם, לעיל, הערה 30.
54 מרגליות (לעיל, הערה 31), א, עמ' 408; ב, עמ' 856.
55 ראה לעיל, הערות 31, 32, 33.
56 ראה לעיל הערה 26.
57 רומנוף (לעיל, הערה 14), עמ' 171 ואילך.